

ЗМІСТ

Вступне слово	7
ВІРУВАННЯ, МІФОЛОГІЯ, СВІТОГЛЯД	11
Магія та люди: знахарі, чаклуни, відьмаки та інші особи, причетні до магії	12
Магія лікування хвороб	60
Магія оберегів	126
НАТУРАЛЬНА НАРОДНА МЕДИЦИНА.....	157
Трави.....	158
Дерева.....	187
Городина.....	198
Ягоди та гриби.....	213
Зернові культури	221
Засоби мінерального походження: глина, сіль, земля	225
Лікувальні засоби тваринного походження.....	231
Післямова: як опитувати знахарів, або Декілька слів про роботу етнолога «в полі».....	238
ТЕКСТИ ЗАМОВЛЯНЬ ІЗ ВУСТ ПОЛІСЬКИХ ЗНАХАРІВ.....	249
Список використаної літератури	310
Обстежені села	317

МАГІЯ ТА ЛЮДИ: ЗНАХАРІ, ЧАКЛУНИ, ВІДЬМАКИ ТА ІНШІ ОСОБИ, ПРИЧЕТНІ ДО МАГІЇ

Чи не найбільше вірувань, переказів, легенд українців пов'язано зі *знахарями* та *чарівниками*, особами, які в народній уяві наділялися особливими здібностями¹. Як вірили пращури, вони могли лікувати та насилати хвороби, передбачати події, впливати на погоду, перетворюватися на тварин і птахів, замовляти різні предмети тощо.

Незважаючи на різноманіття функцій, якими їх наділяла народна уява, була між ними суттєва відмінність: знахар діяв за допомогою знань та сил, отриманих від Бога, *насамперед лікував фізичні та психічні хвороби (!)*, а також допомагав у вирішенні різних господарчих, побутових, сімейних проблем тощо.

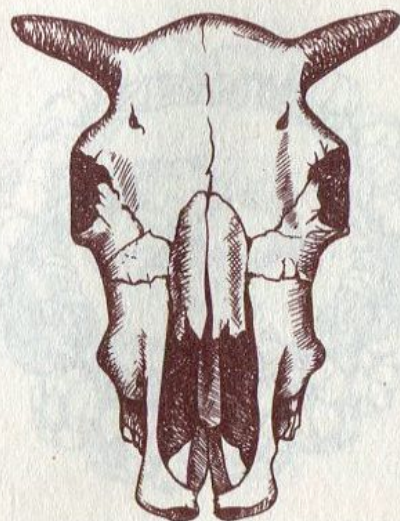
Чаклун виступав більше як втілення зла, особа, діяльність якої ґрунтувалася на зв'язку з нечистою силою, «запродаванні душі чорту» і спрямовувалася на заподіяння зла, наслання недуг, лих, тяжких фізичних і психічних хвороб тощо. Вірили, що саме чаклун спроможний перетворювати людей на тварин (найчастіше вовків), насилати на подружжя неплідність; розсварю-

¹ Термінологія на позначення «знаючих» людей дуже різноманітна, має свою регіональну специфіку та хронологічні рамки вживання. Так, у давньоруських пам'ятках української мови їх найчастіше репрезентують найменування «волхв-вещок», «ворожбит-ворожка», «целитель», «лекарь/лекарка», «баба», «чаровница/чаровник», «чародейка / чародей», «вещок», «шепотница» тощо. Назви «знахар» та «чаклун» характерні для більш пізнього часу. Найчастіше ці особи згадуються під такими назвами в етнографічній літературі та публікаціях XIX ст. Щоб не плутатись у назвах, у цій книзі терміни «знахар» та «чаклун» вживатиму і я.

вати між собою людей; псувати худобу; «робити» на смерть тощо.

Важливо зазначити, що «знаючих» (як знахарів, так і чаклунів) завжди боялися й поважали, чому є багато свідчень із різних регіонів України. Наведемо для прикладу декілька:

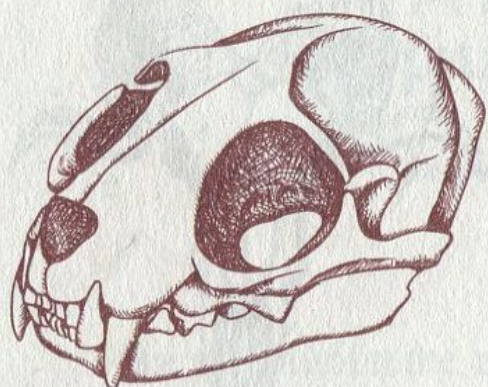
«...В разных селах встречаются старики и старухи, которые слынут колдунами и знахарьками. Иные гордятся и пользуются такой славой. Их побаиваются; им платят за советы»¹, «За свои чрезвычайные таинственные знания они пользуются большим уважением»²; «Ворожки й ворожбити користуються великою пошаною, і до їхньої поради звертаються у всяких нещасних випадках і пошкодженнях»³; «Он пользуется почетной известностью не только в своем селе, где общество приняло на себя уплату всех его повинностей и выдает ему вознаграждение, но и по соседству верст

¹ Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України / Упоряд., підгот. тексту, передм., післям. та прим. М. М. Красікова. — Х.: АТОС, 2008. — С. 295.

² Коваленко Г. О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губ. // Этнографическое обозрение, 1891. — № 2. — Кн. IX. — С. 147.

³ Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. — Чернівці, 2000. — С. 121.

на 20»¹; «Относятся к нему (знахарю — I. I.) с большим почетом, отвешивают земные поклоны и целуют ему руки»²; «Вообще тип знахаря в Украине, насколько можно судить по некоторым письменным свидетельствам и рассказам народа, был тип весьма почетный»³.

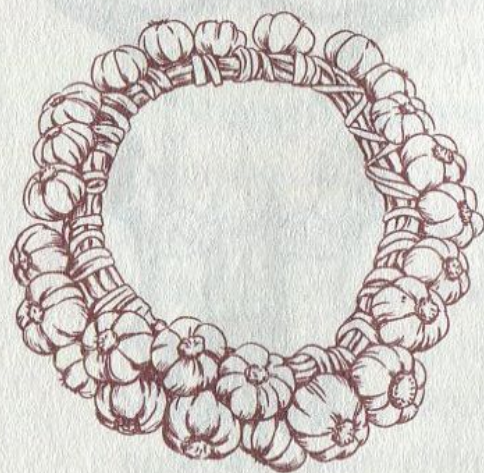
За народними уявленнями, представники обох категорій могли бути природженими або навченими, причому сильнішими вважалися саме перші. Українці вірили, що можна було народитися зі схильністю до знахарства та чаклування. Важливими були день, час і навіть хвилини народження дитини, адже вони програмували її подальше життя. Знахарським днем вважався понеділок. Вірили, що дитина, народжена цього дня, у майбутньому може стати знахарем.

Вроджена здатність до чаклування, як вірили в народі, могла бути закладена неправильною репродуктивною поведінкою батьків.

¹ Сумцов Н. Очерки народного быта // Из этнографической экспедиции 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии. — Харьков, 1902. — С. 53.

² Лекарь-знахарь в Нижинском уезде // Киевлянин. — 1875. — № 115. — С. 2.

³ Пантюхов И. Местная народная медицина // Киевлянин. — 1875. — № 23.

Полягала вона передусім у порушенні батьками заборон на статеві зносини під час чотирьох річних постів, пісних днів (середа, п'ятниця), напередодні та під час великих православних свят, поминальних днів. Зачата у такий період дитина вважалася схильною до лихих справ, у тому числі чаклунства.

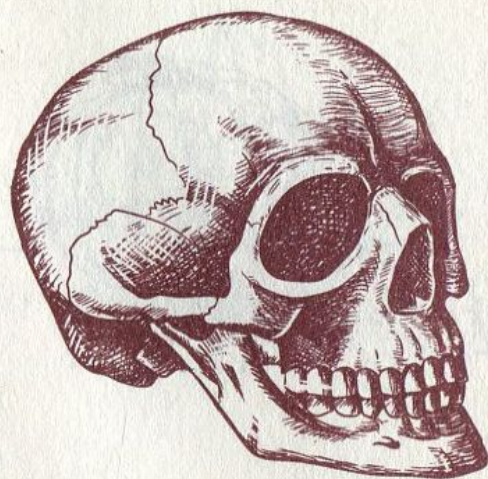
Переказували, що «поганою на очі» й зурочувати буде та людина, яку мати двічі віднімала від грудей, а якщо тричі, то взагалі матиме «смерте» око.

Цікаві перекази про навчання знахарського ремесла вже у дорослому віці. Переказували, що знахарство передається в основному «по крові», «по роду».

І водночас вірили: власного бажання лікувати — замало, потрібні відповідні здібності. Цікаво, що особливими здібностями також наділяли «межових» дітей: перших й останніх у сім'ї.

До речі, учень мав перейняти від учителя знання за один раз. Якщо ж це в нього не виходило, його вважали нездатним до знахарства.

Побутувало вірування, що знання такого роду будуть краще засвоюватись, якщо людина, яка вчиться, тримає свого вчителя за руку: якщо вчителька — жінка, то учневі слід тримати її за спідницю.

До слова: інколи після передавання заборонялося лікувати тому, хто перейняв від трьох до семи років.

При передаванні знань слід було дотримуватися правила: передавати свої знання тільки молодшій за себе людині, аргументуючи це тим, що в зворотному випадку від неї не буде допомоги.

Крім традиції передавати такого типу знання в межах роду, траплялися випадки, коли їх передавали за якусь послугу, на знак вдячності або через неспроможність знахаря (у зв'язку зі старістю або хворобою) проводити лікувальний обряд самостійно: «Знання свої они передают одному из сыновей, наиболее любимому, а за отсутствием его — постороннему человеку, оказывавшему помощь и уважение старику»¹; «Секреты лечения он должен передать перед смертью любимому родному или крестному сыну, или даже постороннему порядочному человеку. Сделать это он должен непременно, без сего — “мои кости Бог из того света повыкидае”»².

¹ Коваленко Г. О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губ. // Этнографическое обозрение. — 1891. — № 2. — Кн. IX. — С. 147.

² Шамровский А. Статистическое описание Бобровицкой дачи // Памятная книжка Черниговской губернии. — Чернигов, 1862. — С. 276.

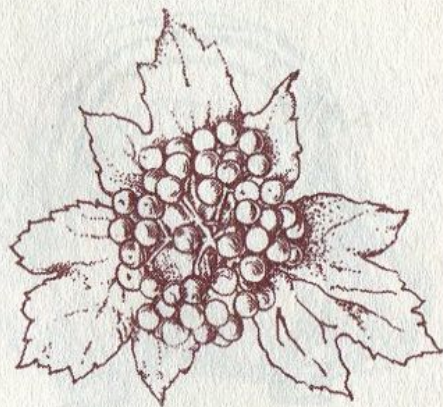

Доцільно зазначити, що секрети знахарства їх носії традиційно зберігали у великій таємниці:

«...По мнению простого народа, открытие тайны другому лицу лишает знахар, его сверхъестественной врачующей силы и знание его через это делается совершенно не действительным»¹: «Все знахари (...) проникнуты недоверчивостью и на откровенную беседу не соглашались, а больше держат “соби на уми”, чтобы не потерять чудотворной силы врачевания»².

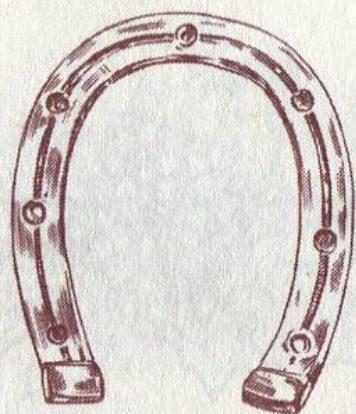
Саме тому знахар передавав свої знання учневі лише перед смертю.

Не менш цікавим є й питання оволодіння чаклунськими знаннями. Відомості, які ми знаходимо на українських теренах про методи оволодіння знаннями з чорної магії, як правило, дуже нечисленні, мають вигляд радше фольклорного переказу й пов'язані переважно із жінками-відьмами. Що стосується безпосередньо чарівників та здобуття ними «чорних» знань, то вони зводять-

¹ Трусевич И. Зилле: Предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья // Киевлянин. — 1865. — № 107. — С. 423.

² Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — Екатеринослав, 1905. — С. 134.

ся до осквернення християнських святинь, насамперед хреста й ікони: «Передача секретов между ними может быть только тогда действительною, когда «ворожбит»-новичок успеет, никем не видимый, среди глухой полночи, взобраться вверх ногами на крест и в таком же положении спуститься обратно на землю»¹.

Втім, видається цікавим питання, які чинники змушували людей звертатися до злих сил (якщо припустити таку ймовірність) з метою отримання такого роду знань. Як нам видається, на це існує декілька причин.

По-перше, чаклунство приписували людям, які були соціально маргінальними: мали дефекти у зовнішньому вигляді (кульгаві, криві, потворні тощо), були осібними та самотніми.

У традиційній культурі патології в зовнішньому вигляді людини розглядалися як ознака її (або пращурів) зв'язку з нечистою силою, адже за народними уявленнями, тілесна потворність

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной имп. Русским Географическим обществом: Юго-Западный отдел: Материалы и исследования в 7 томах, собранные П. Чубинским. — СПб., 1872. — Т. 1. — С. 208.

не сумісна зі святістю. Неодружені (перестарки) також вважалися «аномальними», «іншими», тому й небезпечними, адже у відведений їм час не виконали життєвого призначення, тобто вибилися з нормального ритму життя.

З огляду на це, ставлення до цієї категорії осіб було насторожене, підозріле, їх не запрошували брати участь у родильних, весільних обрядах, тобто така категорія людей була дещо ізольованою.

Можна припустити, що ігнорування суспільства, особисті образи, бажання помсти примушували їх насправді звертатися до опановування чорної магії. До того ж майже завжди «знаючих» боялися й поважали, тому це був ще й шлях до підвищення свого соціального статусу.

Тут вельми показовою є розповідь, записана на Харківщині. Вона переконливо показує, як шанувалися «знаючі», як добрі, так і погані, що могло бути особливо привабливим для соціально ізольованих осіб: «...Як заміте, що прилемзавсь на свальбу якийнебудь одірвиголова, ни в чим не перечуть єму й наровлять все поштувати, та всім годити, а вин перед всею кагалою чубуницьця, величаецьця: я, мол, не я;

макових голівок. Загалом дітям готували таку купіль, «щоб краще спали».

Цікаво, що інколи магічне лікування застосовували і при раціонально пояснюваних хворобах, зокрема при «сухотах» — туберкульозному захворюванню з переважним ураженням легень та лімфатичних вузлів.

Лікуючи дитину, хворого малюка клали на хлібну лопату (як правило, це робила мати) і саджали її, як хлібину, в піч. Частіше імітували цей процес. Так, на Житомирщині, якщо дитина до п'яти місяців була худою і не поправлялася, вважали, що вона має сухоти, які треба було запікати. Для цього мати вдосвіта «вчиняла діжу», баба-повитуха виламувала в садку 9 «живців» (вишневих гілок) і заходила до хати. Мати питала: «Нащо тобі ці живці?» Та відповідала: «Я це гілля наламала, щоб нас сухота не займала, цими різками буду сухоту чухрати, хай не заходить до нашої хати». Потім баба брала лопату, клала на неї живці, на них — хліб і саджала в піч. Одного з членів сім'ї вона виганяла за двері. Дитину обливала водою подібно до того, як змивали хліб перед тим, як саджати в піч, і клала маля на

лопату. Мати притримувала дитину, а баба тричі в «челюсті» її саджала. Той, хто був за дверима, питав: «Що ж ти робиш?» — «Сухоти запікаю», — відповідала баба. І так тричі. Після цього вона віддавала матері дитину, тричі сплюнувши вліво і вправо¹.

Символіка цього обряду, можливо, основана на ототожнюванні дитини і хліба, а процес випікання хліба — з появою дитини на світ. При цьому її ніби повертали в материнське лоно (піч), щоб вона народилася заново.

Специфічною дитячою хворобою, добре відомою на Поліссі, були «зноски» («знос», «знескі», «сходини»). Так, за народними уявленнями поліщуків, жінці з немовлям, якому немає ще року, слід уникали зустрічей з іншою жінкою, котра так само несе немовля. За віруваннями жителів Полісся, на «зноски» захворіє та дитина, яка буде нижча від іншої. Тому мати (чи батько) намагається підняти чи підкинути свою дитину вище, тим самим забез-

¹ *Иванов П.* Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. Приметы и поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей // Этнографическое обозрение. — М., 1897. — № 1. — С. 52—53.